

Андрій КОРНЄВ

КОЗАЦЬКИЙ ГУМОР ТА ДОБА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У ЛІТОПISУ ГРИГОРІЯ ГРАБЯНКИ

У статті висвітлюється роль та місце гумору у героїчній боротьбі українського народу на прикладі «козацького літопису» Григорія Грабянки.

Ключові слова: український народний гумор, українське козацтво, літопис Григорія Грабянки.

© А. КОРНЄВ, 2011

ISSN 1028-5091. Народознавчі зошити. № 2 (98), 2011

Українців є примовка про те, що коли народ плаче від утисків, то він ще в змозі терпіти, але коли починає сміятися, це означає, що терпець урвався і гнобителі повинні стерегтися близького народного гніву. Дійсно, роль сміху як «засобу» від страху та пригнічення, як своєрідної «зброї» у боротьбі за свої права добре відома фольклористам та етнографам, літературознавцям та культурологам, історикам та психологам. Яскраві приклади саме такого сміху подаються у визначній письмовій пам'ятці часів козащини — Літописі полковника Григорія Грабянки. Більшість подібних прикладів міститься саме в частині, присвяченій повстанню під проводом Богдана Хмельницького.

Описуючи перше велике зіткнення з польськими силами під Жовтими Водами, автор літопису наводить промову, яку ніби виголосив Хмельницький перед своїм військом напередодні битви. Розуміючи необхідність підняти бойовий дух козаків, Богдан застосовує прийом жартівливого «приниження» ворогів, натякаючи на їх карнавальність: «...Не лякайтеся пихатої сили ляхів, не бійтеся хижості та страховиськ з шкір леопардових та з пір'я страусового...» [1].

Одразу відчувається близькість цього фрагменту промови до поширеного прислів'я «не такий страшний чорт, як його малюють», і в той же час Хмельницький виказує досвід і обізнаність у людській психології, як ворогів, так і своїх побратимів. Блискуча польська кіннота, в тому числі «крилаті гусари», могли навести страх своїми бойовими строями та зухвалим виглядом, тому так важливо було витримати перший не тільки військовий але й психологічний тиск. Висміювання противника — один з досить дієвих прийомів у подібних ситуаціях. Між іншим, це розуміли і супротивники. Так М. Потоцький в битві біля Корсуня також підіймав дух польських вояків, закликаючи не «уподобитися переполоханим вівцям і стати здобиччю звіреві-супротивнику» [2]. Однак, як відомо, перемога під Жовтими Водами дісталася українцям, з низки вдалих військових операцій Богдана Хмельницького.

Описуючи початок Корсунської битви, Грабянка у дусі народного гумору зауважує: «У вівторок у гості до ляхів (А. К.) наспіли і козаки з татарами» [3]. Цікавим також є другорядний, здавалося б, епізод, про те, як до початку бою, оскільки поляки знаходились в окопах та й їх було більше, козаки вийшли

на пагорб і почали викликати тих на двобій [4]. Подібне викликання мало на меті роз'ярити супротивника, вивести його з рівноваги, заставити діяти необережно, тому ще з давнини для цього використовували погрози, лайки, глузливі вислови.

26 травня під час Корсунської битви поляки знову зазнали поразки, в полон потрапили командувачі коронного війська, 80 значних шляхтичів, 127 офіцерів, більше 8 тис. жовнірів [5]. Хоча в бою один з керівників польського війська Миколай Потоцький показав себе вправним воякою, бився як простий жовнір, і тільки міцний шолом захистив його життя від козацької шаблі, він таки зазнав дошкульних порівнянь із боку козацької маси. Про це писав польський анонім кінця XVII ст.: «...Яке посміховисько чинило козацтво, хлопство з коронного гетьмана, як соромили, вигукуючи: «А що, пане гетьмане лядський, що ж ти, великий боярин, ти знаєш як воювати, ах пане гетьмане, милостивий пане, чи ж то накажеш гетьмана Хмельницького на палю вбивати... ах, найясніший гетьмане лядський, іди до Криму, дурню...» [6]. Глуми над зарозумілою шляхтою та їх головним ватажком відтворені і в думі про Корсунську битву [7]:

*«А тепер не зумієш ти з нами,
козаками, воювати
І житньої соломахи з тузлуком уплітати.
Хіба велю тебе до рук кримському хану дати,
Щоб навчили тебе кримські нагаї
сирої кобилени жувати!»*

Повернемося до перебігу відомих подій у викладенні Грабянки. Нове польське ополчення, набране після поразки під Корсунем у вересні 1648 р., підійшло до р. Пиляви під командуванням аж трьох «регіментарів», тобто командувачів. Поляки ще не цілком усвідомили всю відповідальність ситуації та силу об'єднаного українсько-татарського війська. Великий обоз, який потягла за собою вельможна шляхта, заважав маневрувати, в рядах полководців не було єдності. Безпечний та неоглядний образ шляхти постає в історичних описах, народних думках та піснях. Грабянка так описує пихате панство: в них Господь «забрав розум», бо вони хизувалися одежею і багатством «й гадки не мали, що поміняють у козаків те дороге вбрання на гуні та рядна...» [8].

Як і у випадку під Корсунем ми зустрічаємо епізод викликання на двобій дошкульними жартами.

Коли під Пилявцями поляки два дні відсиджувалися у таборі, козаки виманювали їх на герць. Особливо відзначився уманський полковник Ганжа, що «кучеряво лаючись, кільканадцять супротивників польських на вічний сон поклав, а потім і сам, коли був п'яний, і до зухвальства недбалий, від руки волошина загинув...» [9].

Битву під Пилявцями часто вважають швидкою та легкою. Насправді вона продовжувалася три дні, і спочатку польські сили переважали козацькі, але, після запеклої боротьби, в польському таборі почалася паніка, яка перейшла в повальну втечу, перш за все, саме польських командуючих. Опис поразки і втечі в літописі повністю витриманий в дусі народного гумору: «Козаків тільки за слуг та дворових маючи, і без ліку при собі тримаючи, вони думали і в битві їх посрамити та на вічні часи скорити; а натомість, сіромахи, у татар опинились, а ті ж, що разом з гетьманами зуміли втікти, то тільки час від часу за сапанних румаків з-під сидел звільняючи та з обличчя піт утираючи і серце, що від страху тяжко бухало, тамуючи, чимдуж на Гданськ поспішали, надію маючи на кораблях нову вітчизну шукати» [10]. Пилявці фактично відкрили шлях до Польщі, однак гетьман та старшини не мали намірів зруйнування Речі Посполитої. Вони домагалися від польської та литовської еліт визнання України-Руси третьою рівноправною складовою Речі Посполитої. Можливо тому Хмельницький не став розвивати наступ, а взяв в облогу Львів. Ймовірно, гетьман Хмельницький із самого початку облоги мав на думці не розорення Львова, а виплату контрибуції мешканцями міста.

Отримавши звістку про обрання Яна-Казимира королем, Хмельницький повертається до центральної України та з тріумфом входить до Києва. Переважна більшість вітчизняних дослідників Хмельниччини вважає, що саме зустріч гетьмана як «нового Мойсея» починає нову еру в житті Богдана. Народ бачив у його особі визволителя, могутнього володаря, захисника православної віри.

Свою нову політичну програму, що збігалася з надіями українського народу, Хмельницький виголосив перед комісарами Казимира у Переяславі 23 лютого, усвідомивши, що поляки не визнають українців рівними собі: «Визволю з лядської неволі руський народ увесь! Попереду воював я за свою шкodu і кривду, тепер воюватиму за нашу право-

славну віру... За границю не піду, на турчина й тарарина шаблі не підйму! Досить тепер маю на Україні, на Поділлі й Волині... Не стане мені на Україні нога ні одного князя або шляхетки... Малий я і незначний чоловік, але з волі Божої став самовладцем і самодержцем руським» [11].

У Грабянки ця промова гетьмана суттєво прикрашена зразками козацького гумору. Хмельницький ніби обіцяв виганяти ляхів нагайкою не лише за Сяном і Віслою, а й за горами, «бо ви, нинішні ляхи, не маєте нічого спільного з колишніми кавалерами, а скоріше зайцями стали, на мавп скидаєтесь, тільки й умієте що говорити та втікати» [12].

Спроби голови польської делегації Адама Киселя, відомого своїми поміркованими поглядами щодо козацтва, примирити ворогуючі сторони, не увінчалися успіхом. Розпочинається підготовка до нової військової кампанії. Польський уряд оголосив «посполите рушення», тобто загальну мобілізацію шляхти; на допомогу Хмельницькому підійшов кримський хан Іслам-Гірей [13]. До козацького війська стали масово приєднуватися представники різних соціальних станів. Сучасні українські дослідники навіть визнали цей відповідальний момент початком народної революції [14].

Грабянка уципливо додає, що напередодні по корчах поляки «тільки війною і клекотали і за чаркою самого Олександра Македонського побивали», хоча насправді навіть найсміливіші тремтіли від звістки про наближення Хмельницького з татарами [15].

Бойові дії розпочалися облогою козацько-татарським військом польського табору під Збаражем та міста Зборів, яке утримував Ярема Вишневецький. Вкотре польським військам доводилося боротися в скрутній ситуації. У Зборові не вистачало харчів, розпочався голод. Про це згадує сатирична народна пісня «Ой що та хижка» [16]:

*«Під тою хижкою
Пани сиділи...
Пани сиділи,
Собак лупили...
Ножі поламали,
Зубами тягали...»*

Порівняємо з описом поляків у Грабянки: «...Йшли нужденні, худі, схожі на мертву скотину, або як потойбічні привиди. Ледве переставляючи ноги, під вітром качались, хто тримався за кінські стремена, хто

за хвіст, вони не помишляли вже про труд люду убогого, не помишляли про курей, гусей, качок, про хату чи м'ясо, а спрагли ковтка води чистої та шматочка хліба. Отак усмирив їх Господь, підданих на ноги поставивши, а гордих на землю повернувши» [17].

Потерпаючи від тортувань облоги, колись горда шляхта була вимушена ще й вислухувати козацькі лайки та образи: «Оце ж вам, ляхи, і очкове, і рогове, і аренда, і ставищизна, і панщина, і пересуди, і сухомельщина. Доки ви ще будете кунтуші в окопах мара-ти? Вже ж ми взяли їх, та й ви самі навіть татарам у ясир непридатні, а все ж тримаєтесь. Ну так слухайте ж, як зграйно козаки вам у дудку заграли!» [18].

На допомогу полякам вирушило нове військо на чолі з самим королем Яном-Казимиром. У середині серпня 1649 р. Хмельницький швидким маршем наблизився до Зборова і зненацька напав на польське військо. Зборівська битва досить яскраво змальована у багатьох дослідженнях. Більшість істориків вважає втрачену перемогу результатом зрадницької політики татар. Зараз, коли відома значна кількість документів, зокрема польських джерел, позиція хана Іслам-Гірея остаточно з'ясована, йому не була потрібна нова українська держава на кордонах Криму. Тому він домовився з королем і, можливо, навіть попередив про свої дії Хмельницького. З приводу переговорів короля з султаном літопис Грабянки повідомляє з ледь прихованим сарказмом: «Непогано і красно, як брати рідні, жити вкупочці» [19].

Не дивлячись на таке підступне «викрадення» перемоги, Зборівсько-Збаражські події осмислювалися як нова демонстрація народної сили та прагнення йти до кінця у боротьбі за волю. На ці події відгукнулися своїми віршами і українські «школяри», яких також було чимало у козацькому війську [20]:

*«Над ляхами верх вдалось взять Україні,
Їхніх голів під Збаражем не злічить і нині.
Злічить хіба той, кому довелось там бути,
Де найбільший пан мусив голову положити.
Ну що ж, хай слуги та військо грошове
Запам'ятають весілля Зборове».*

Цікаво, що поряд Грабянка наводить і польський віршований памфлет, скоріше за все створений у колах, опозиційних до королівської влади. Мотиви і навіть сама мова цієї сатири дуже нагадує український варіант [21]:

*«Змінив король стан, тільки не фортуну,
Приніс звідти смерть, не єдину труну.
Зна вітчизна нині сил твоїх блаженство,
Ось тепер і маєш буйне королівство».*

Уклавши сепаратний договір із Польщею, татари отримали дозвіл брати ясир на землях «польської корони», тобто на теренах України. Поставлений у скрутні умови, Богдан Хмельницький нічого не міг заподіяти проти цього пункту. За словами М. Грушевського, «...по Україні пішла чутка, що то Хмельницький дозволив Орді брати людей» [22].

Крім того, відповідно до Зборівських угод, до України мали повернутися польські пани, щоб знову отримати свої маєтки разом із селянами. Останні не хотіли коритися, вважаючи себе козаками, тобто вільними. Хмельницький часто наштотував на подібні настрої і в деяких випадках був вимушений карати селян за явну непокору. Двічі повставало і Запорожжя, козаки висували своїх гетьманів, яких Хмельницький скарав на горло [23].

Утрачаючи довіру народу після підписання Зборівських угод, Хмельницький намагався бодай підтримати віру у продовження боротьби. У цій ситуації був задуманий і здійснений Молдавський похід, який давав можливість відновити змагання з Польщею, формально не порушуючи угоди. Справа в тому, що родичем молдавського господаря (правителя) Василя Лупула був один з активних супротивників Хмельницького, знатний шляхтич Ян Радзивілл, певні інтереси в Молдавії мав і М. Потоцький, тому військові дії проти молдавського господаря сприймалися в народі як похід проти ненависних польських можновладців. Початок війни з Лупулом виявився вдалим, Хмельницький зненацька з'явився під Яссами і захопив місто. Молдавський господар утік до монастиря і погодився на всі умови Хмельницького.

У зв'язку з цим літописець подає лист М. Потоцького до В. Лупула, коли молдавський господар ніби просив у поляків допомоги від Хмельницького: «Ти що ж не знаєш, що він (Хмельницький) і мені добре дався взнаки? Це ж він мого сина і його військо геть до єдиного чоловіка знищив. А незабаром і мене самого разом з польним гетьманом полонив та мало з світу білого не зігнав. Тиждень на гарматі протримавши, обох нас Тугай-бею в неволю подарував... Та й потім щастя більше йому, аніж полякам слугувало!» [24].

В основі цього листування знаходяться народні перекази, а можливо й відгомін пісенного фольклору, зокрема відомої думи про Молдавський похід, в якому листування між Лупулом та Потоцьким становить один з центральних сюжетів. Спочатку В. Лупул чомусь звертається до польського шляхтича, з «козацькими інтонаціями» дорікаючи за бездіяльність [25]:

*«Гетьмане Потоцький,
Що в тебе розум жіноцький!
Ти за дорогими напилками-бенкетами уганяєш —
Чом ти Хмельницького не єднаєш?»*

І отримує відповідь [26]:

*«Бо дався мені Хмельницький гаразд-добре знати:
У первій війні —
На Жовтій Воді...
Трьох синів моїх живцем узяв,
Турському салтану в подарунку одіслав,
Мене Йвана Потоцького,
Короля польського,
Три дні на прикові край пушки держав,
Ані пить мені, а ні їсти не дав...»*

Народні перекази та пісенний епос, хоча припускають помилок в конкретних деталях, в цілому правдиво передають ситуацію. Миколай Потоцький та його син потрапили у полон ще в Корсунській битві і були передані союзним Хмельницькому татарам. На момент Молдавського походу старший Потоцький за викуп якраз звільнився від полону і знов опинився на посаді коронного гетьмана. Зв'язаний умовами Зборівського договору, він не надав допомоги Лупулу. Ось звідки і в Грабянки постає цей епізод, у гумористичному забарвленні, обумовленому фольклорною розробкою сюжету з листуванням.

І ще одна шляхетська родина постійно вириває у подіях доби Хмельницького. Це Калиновські — відомі магнати, які мали значні земельні володіння в Україні і приймали активну участь у боротьбі проти Богдана Хмельницького. Епізод, який можна віднести до погрозово-сатиричної дії, стосується своєрідного «дарунку», що його за наказом Богдана Хмельницького, відсилають одному з Калиновських — острижений кінь, з гриви і хвоста якого зсукали мотузку. «Жарт» досить жорстокий, однак зрозумілий, враховуючи усе лихо та кривди, заподіяні Калиновськими українському народові [27].

Цей останній епізод в літописі Грабянки відноситься до «сміхової культури» доби Хмельницького. Сміх погрозовий, саркастичний, інколи навіть злостивий по відношенню до непримиренних ворогів, і бадьорій, надихаючий на нові перемоги, для своїх. Характерний для часів мілітарних, який веде своє коріння з далекої архаїки. Комплексні дослідження цього сміху у його розвитку та ролі в українській культурі ще попереду.

1. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — К. : Знання, 1992. — С. 41.
2. Там само.
3. Там само. — С. 42.
4. Там само.
5. *Субтельний О.* Україна: історія / О. Субтельний. — К. : Либідь, 1991. — С. 120.
6. *Смолій В.А.* Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет) / В.А. Смолій, В.С. Степанков — К. : Либідь, 1993. — С. 88.
7. Українські народні думи та історичні пісні. — К. : Вид-во АН УРСР, 1955. — С. 102.
8. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — С. 46.
9. Там само. — С. 47.
10. Там само. — С. 49.
11. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України / Михайло Грушевський. — К. : Наукова думка, 1992. — С. 283.
12. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — С. 52.
13. *Дорошенко Д.* Нарис історії України / Д. Дорошенко. — Т. 2. — К.: Глобус, 1992. — С. 21-22.
14. *Полонська-Василенко Н.* Історія України / Н. Полонська-Василенко. — Т. 2. — К. : Либідь, 1995. — С. 16.
15. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — С. 56.
16. Українські народні думи та історичні пісні. — С. 108.
17. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — С. 64.
18. Там само. — С. 58.
19. Там само. — С. 64.
20. Там само. — С. 63.
21. Там само. — С. 64.
22. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — С. 287.
23. *Яворницький Д.* Історія запорізьких козаків / Д. Яворницький : у 3 т. — Т. 2. — К. : Наукова думка, 1990. — С. 185.
24. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — С. 67—68.
25. *Антонович В.* Исторические песни малорусского народа / В. Антонович, М. Драгоманов. — Т. 2. — К. : Типограф. М.П. Фрица, 1875. — С. 103.
26. Українські народні думи та історичні пісні. — С. 122—123.
27. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — С. 86.

Andriy Kornev

ON COSSACK HUMOUR
AND KHMELNYTSKY'S ERA
IN HRYHORII HRABYANKA'S CHRONICLES

The article is devoted to role and place of humour in heroic struggle of the Ukrainian people exemplified by Hryhorii Hrabynka's Chronicles.

Keywords: Ukrainian folk humour, Ukrainian Cossacks, annals by Hryhorii Hrabynka.

Андрей Корнев

КАЗАЧИЙ ЮМОР
И ЭПОХА ХМЕЛЬНИЦКОГО
В ЛЕТОПИСИ ГРИГОРИЯ ГРАБЯНКИ

В статье показана роль и место юмора в героической борьбе украинского народа на примере «Казачьей летописи» Григория Грабянки.

Ключевые слова: украинский народный юмор, украинское казачество, летопись Григория Грабянки.